

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

18. SZÁZAD VÉGI – 19. SZÁZAD ELEJEI
EURÓPAI HÂFEZ-FORDÍTÁSOK

TORMA KATALIN

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola
Magyar és Európai Felvilágosodás Doktori Program

Témavezetők:
Dr. Jeremiás Éva, egyetemi tanár
Dr. Szilágyi Márton, habilitált egyetemi docens

Budapest

2013

A doktori értekezés a magyar Hâfez-recepciót mutatja be az európai orientalizmus tágabb keretében. A mai iráni (perzsa) szövegkiadások felhasználásával vettem számba és értékeltem a 18. század végén – 19. század elején készült első latin, angol, francia és magyar nyelvű Hâfez-fordításokat, melyek az Appendix-kötetben összerendezve olvashatóak, így képet kapunk az Európában kialakult Hâfez-kánonról. A feldolgozott korpusz első darabja az első külön kötetben megjelent Hâfez-fordítás, mely a magyar Reviczky Károly munkája (Bécs, 1771); a legkésőbbi vizsgált kiadás pedig az első magyar nyelvű fordításkötet, melyet latin fordítások alapján készített Fábián Gábor (Pest, 1824). A disszertációban feldolgozott fordításkötetek címe és bibliográfiai leírása alább olvasható.

A kutatás eredményeként megfogalmazható téziseim a következő pontokban foglalhatóak össze:

1. A 14. századi Hâfez életéről igen kevés hiteles adat áll rendelkezésre. Az életrajzi bizonytalanságoknál azonban nagyobb gondot okoz, hogy a Hâfez-szövegtörzs pontos körülhatárolása a mai napig megoldatlan. A több évszázados kéziratos szöveghagyományozódás következtében számtalan szövegvariáns létezik, s a versek egy részéről a modern filológia eredményeinek köszönhetően bebizonyosodott, hogy nem autentikus Hâfez-versek. Több olyan tudományos és kritikai jellegű kiadás született – elsősorban a 20. század közepétől –, melyek igyekeznek a különféle szövegváltozatok együtt olvashatóságát megteremteni, azonban ezek nem tekinthetők szoros értelemben vett kritikai kiadásnak, ugyanis általános gyakorlat, hogy több kéziratból hoznak létre egy standardizált szöveget. Tehát a mai napig sem beszélhetünk szigorúan körülhatárolt Hâfez-kánonról. Két tudományos körökben általánosan elfogadott kiadás létezik pillanatnyilag: az 1941-es kiadású Qâsem Ğani és Moĥammad Qazvini iráni szerzőpáros munkája (Teherán, 1320 š./1941), illetve Parviz Nâtel Xânlari 1959-ben megjelent kiadása (Teherán, 1337 š./1959). Doktori értekezésemben az előbbi, a Ğani–Qazvini-féle szövegkiadás használata mellett döntöttem, melyet több Hâfez-kutató (pl. Arberry, Xorramšâhi) a legjobb modern kiadásnak tart, s mely több *ĝazalt* tartalmaz, így olyan darabokat is autentikusnak tekint, melyeket Xânlari nem. Azonban, mivel az értekezésben vizsgált fordítások születésének idejében a Hâfez-kánon még jóval tágabb volt – közel hatszáz verset tartalmazott –, több olyan költemény vált Európában híres Hâfez-verssé, melyeket ma nem tartunk a perzsa *ĝazalköltő* alkotásainak. Az appendix-kötetben külön fejezetbe kerültek ezek a darabok, így az is megfigyelhető, hogy nem egy esetben a kimondottan

népszerű, gyakran fordított versek közé számíthatók ezek a mai kánonba nem tartozó *ğazalok*.

2. Noha Hâfez a perzsa *ğazalköltészet*be új témákat, motívumokat nem vezetett be, kétségtelen, hogy mesteri technikájával, az elődöktől örökölt motívumkészlet lendületes és invenciózus alkalmazásával új fejezetet nyitott a műfaj történetében. A merész, néhol csapongó, laza asszociációk mentén strukturált Hâfez-*ğazalok* megtörik a korábban jellemző biztos szövegkoherenciát. Ezek a *ğazalok* nem narratívák, a *beytek* egymásutánosságát nem a logikai, grammatikai-szemantikai összefüggés határozza meg: a hâfezi *ğazalok* esetében a lineáris kohézió igen laza, ugyanakkor a globális szövegösszetartás – elsősorban a prozódiai, a stilisztikai és az egész verset átfogó szemantikai-tematikai egységesség miatt – igen erős. Ezek a jellemzők a versek értelmezését, s így fordítását is igen megnehezítik, s a félreértések, félrefordítások háttérben gyakran a hâfezi motívum- és szimbólumkészlet pontatlan ismerete és interpretálása áll.
3. A disszertáció legfőbb célja a felvilágosodás kori magyar Hâfez-recepció három kulcsfigurája – Reviczky Károly, Csokonai Vitéz Mihály és Fábián Gábor – bemutatása. Hâfez verseinek első, külön kötetben megjelentetett latin fordítását Reviczky Károly, az első magyar fordítását pedig Fábián Gábor készítette. Reviczky Hâfez-recepcióban betöltött kulcsszerepéről sajnos a szakirodalom alig, vagy egyáltalán nem emlékezik meg, holott a további fordításoknak az ő keleti irodalmi ismeretei és Hâfez-fordítása volt a kiindulópontja és mintája, így az ezen a területen úttörőnek tartott Jones, és az első magyar fordító, Fábián munkájának is. Reviczky úttörő szerepét bizonyítja továbbá, hogy a 18–19. század fordulóján megjelent Hâfez-kiadások legtöbbszörének előszavában neve nem marad említetlenül; másrészt, hogy Hâfez-fordítása megjelenése után nem sokkal elkészült annak angol (London, 1774) és német (Bécs, 1782) fordítása is.
4. Hâfez verseit az elsők között szélesebb körben megismertető Jones életműve komoly visszhangra talált: A keleti poézist ismertető könyvét (London, 1774) három évvel első, megjelenése után Lipszében Eichhorn újra kiadta (1777), így az a szigetországon kívül is könnyen hozzáférhetővé vált. Remekül példázza ezt, hogy Jones antológiájához mind Csokonai, mind Fábián Gábor könnyen hozzáfértek, a bemutatott példák alapján azonban úgy tűnik, hogy a perzsa nyelv és kultúra tanulmányozásában a különféle nyelveket lelkesen elsajátító Jones nem mélyült el. Átírási következetlenségei, a félreértett, vagy nem értett szöveghelyek, melyeket a fordításban

igyekszik elkendőzni, és szándékoltnak tűnő szövegtorzításai háttérben az látszik körvonalazódni, hogy többnyire megmaradt a lelkes amatőr szintjén. A kutatás jelen pontján úgy tűnik, a szerzett információkat gyorsan papírra vetette, anélkül, hogy a részletek tanulmányozásában és egyúttal az alapok precíz megismerésében elmélyült volna. Felületes ismeretei eredményezik azt, hogy perzsa nyelvéírása több ponton erősen kifogásolható, a perzsa verstanról alkotott elképzeléseit leginkább a görög-római verselés perzsára erőltetése jellemzi, versfordítási megoldásai pedig sokszor azt az érzetet keltik, hogy nem a perzsa költészetet kívánja közvetíteni, hanem olyan átdolgozásokat készít, melyek megőriznek ugyan valamit az eredeti szöveg különleges, egzotikus hangulatából, de ezt erőteljesen az európai ízléshez igazítják.

5. Háfēz hazai fogadtatásának kiemelkedően fontos alakja Csokonai, aki *A' Háfiz sírhalma* című versével nem csak a magyar, hanem az európai Háfēz-recepció meghatározó szereplőjének tekintendő, ugyanis – annak ellenére, hogy említett verse majdnem két évtizeddel Goethe *Nyugat-keleti díván* című kötete előtt jelent meg (Stuttgard, 1819) – mind az európai, mind a keleti szakirodalmak Goethe munkáját tartják az első európai, Háfēz költészete által ihletett irodalmi alkotásnak. A Csokonai-vers az *Anakreoni Dalok* című kötetben (Bécs, 1806) kapott helyet, melynek oka a korai európai Háfēz-recepció egyik kedvelt közhelye, mely szerint Háfēz a perzsa Anakreón. A párhuzam elképzelhető, hogy Reviczkytől ered, ugyanis – bár Jonesnál az Anakreón és Háfēz költészete közötti hasonlóság megállapítása előbb jelent meg nyomtatásban – a tematikai hasonlóságra egy 1768. február 19.-én kelt levélben Jones figyelmét Reviczky hívta fel. Csokonai mind kötete megkomponálásával, mind tervezett tanulmányával igyekezett erre a párhuzamra a magyar olvasóközönség figyelmét felhívni, egyúttal célja lehetett az ekkor hazánkban még alig ismert perzsa költő bemutatása.
6. Képes Géza *Háfiz és Csokonai* című komparatiztikai tanulmányában azt állítja, hogy bizonyos költeményeit Csokonai igyekezett arab–perzsa versmértékekben megírni. A disszertáció Jones *Poeseos Asiaticae* című könyve (London, 1774) arab-perzsa verselést bemutató fejezetének ismertetésével – melyet Csokonai olvasott és kivonatolt – rámutat arra, hogy, Jones sem érti az ismertetni óhajtott *aruz*-rendszert, így Csokonai – bármennyire is szerette volna elsajátítani az arab-perzsa verselést – Jones könyvéből nem tudott pontos és jól hasznosítható ismereteket szerezni.
7. Az első, külön kötetben megjelent magyar nyelvű Háfēz-fordítást az a Fábrián Gábor készítette (Pest, 1824), aki nem végzett keleti tanulmányokat és semmi sem utal arra,

hogy kapcsolatban állt volna valakivel, aki közvetlenül javasolta volna neki a perzsa költészet tanulmányozását, feltehető tehát, hogy a Hâfez-versek fordításának gondolata Csokonai költeményének hatására születhetett meg benne. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a fordításkötetet *A' Hâfiz sírhalma* című versből származó két idézet is díszíti: az egyik a *ğazalok*, a másik a töredékek előtt áll. Perzsa nyelvismeret hiányában Fábrián Reviczky *Specimen Poeseos Persicae* (Bécs, 1771) és Jones *Poeseos Asiaticae* (London, 1774) című könyvéből dolgozott, illetve Döbrentei Gábor, az *Erdélyi Muzéumban* (1816) megjelent két prózai fordítását öntötte versbe. Fábrián fő vezérfonalának Reviczky munkáját tekinthette, ugyanis a magyar gróf latin nyelvű fordításkötetében megjelent *ğazalok*at magyarul kivétel nélkül, mi több azonos sorrendben publikálta. (Ez után következik az *Erdélyi Muzéumban* megjelent két fordítás versbe szedve. Végül a *Poeseos Asiaticae* *ğazal*jainak magyar fordítása a forráskötettől eltérő sorrendbe válogatva olvashatóak.) A jelenség érdekessége az, hogy a sokáig Magyarországon sem hozzáférhető, ritka Reviczky-kötet a magyar olvasóközönség számára kissé átalakulva és kiegészítve ugyan, de majdnem egy emberöltő elteltével végül mégis elérhető lett.

8. A disszertációhoz csatolt Appendix-kötet célja az, hogy a tárgyalt fordítók fordításaiból összeállított fiktív kötet segítségével képet alkothassunk a 18. század végén – 19. század elején körvonalazódó európai Hâfez-képről, másrészt az egyazon *ğazalokról* készült különböző nyelvű fordításokról.

A kutatás legfőbb újítása abban áll, hogy az interdiszciplináris téma megkövetelte perzsa nyelvi és filológiai ismeretek révén a 18. század végi – 19. század elejei európai Hâfez-fordítások mindkét tudományterületen új értékelést nyernek.

A kutatási eredmények rövid összefoglalása:

Az értekezés célja, hogy hozzátétőlegesen teljes képet nyújtson a világszerte ismert perzsa költőről.

A dolgozatban 87 Hâfez-*ğazal*nak 273 különböző nyelvű (latin, francia, angol és magyar) fordítását gyűjtöttem össze. A 18–19. században a Hâfez szövegkorpusz lényegesen több versből állt, melyek közül 64 ma is kanonikus *ğazal*t és 210 fordítását, 19 ma nem kanonikus költeményt és 53 fordítását valamint 4 azonosítatlan alkotást és tíz fordítását mutattam be.

A kanonizáció megértését a filológiai kutatások keleti és európai metodikája közötti különbség nehezíti, amelynek ismerete, vagy legalábbis tudomásul vétele nélkül nehezen

érthetőek a Hâfez-versek megítélésének és így válogatásának szempontjai is. Míg az európai filológia ugyanis egzakt szempontok alapján minősít és válogat, addig a perzsa megközelítés elsősorban intuitív. Egy elismert perzsa kutató nyilvánított rendkívüli egyszerű módon véleményt egy Hâfez-*gazal* autentikusságáról, mondván, hogy a szóban forgó vers (App.II.a.4.) semmiképpen nem lehet Hâfezé, mivel „nem szép, és ő ilyet nem írt”. Külön érdekesség, hogy a nevezett versnek négy teljes fordítása: egy latin, két angol és egy magyar is megjelent, és a fordítók sem voltak akárcik, ugyanis az átültetések Jones, Nott és Fábíán munkái.

Az Appendixben összegyűjtött 87 Hâfez-vers és 273 fordításból érzékelhető, hogy a 18. és 19. században milyen kép alakult ki a népszerű perzsa költőről, akire az Európában akkoriban népszerű és érdeklődést keltő, de a nagyközönség számára kevésbé ismert irodalmi alkotásokat népszerűsíteni akaró Goethe is felfigyelt.

Munkám eredményének tekintem, hogy fel sikerült hívnom a figyelmet elsősorban Csokonai Vitéz Mihály ismert versére, valamint Reviczky Károly 18. századi és Fábíán Gábor 19. század eleji fordításaira.

A disszertációban feldolgozott fordításkötetek listája:

- Báró REVICZKY Károly, *Specimen Poeseos Persicae, sive Muhammedis Schems-eddini notioris agnomine Haphyzi Ghazelae, sive Odae sexdecim ex initio Divani depromptae, nunc primum latinitate donatae, cum metaphrasi ligata et soluta, paraphrasi item ac notis*, Kaliwoda, Bécs, 1771.
- John RICHARDSON, *A Specimen of Persian Poetry; or Odes of Hafez: with an English Translation and Paraphrase. Chiefly from the Specimen Poeseos Persicae os Baron Revizky, envoy from the Emperor of Germany to the Court of Poland. With Historical and Grammatical Illustrations, and a Complete Analysis, for the Assistance of those who wish to study the persian language. A new edition, corrected and enlarged by S. Rousseau, teacher of the persian language*, London, 1802. (1. ed. 1774.)
- Sir William JONES, *Histoire de Nader Chah, connu sous le nom de Thahmas Kuli Khan, empereur de Perse, Traduite d'un manuscrit persan, par ordre de sa majesté, Le Roi de Dannemark, avec des notes chronologiques, historiques, géographiques et un Traité sur la Poésie Orientale*, II. kötet, P. Emsly, London, 1770; *A Grammar of the Persian Language*, W. and J. Richardson, London, 1771; *Poems Consisting Chiefly of Translations from the Asiatik Languages, to which are added two essays, I. On the poetry of the Eastern Nations, II. On the arts, commonly called Imitative*. Clarendon Press, Oxford, 1772; *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri Sex, cum Appendice, sublicitur Limon seu miscellaneorum liber*, T. Cadell, London, 1774.
- John NOTT, *Select Odes from the Persian Poet Hafez, translated into English verse with notes critical and explanatory by John Nott*, London, 1787.
- John Haddon HINDLEY, *Persian Lyrics or Scattered Poems from The Diwan-i-Hafiz, with paraphrases in verse and prose, a catalogue of the gazels as arranged in a manuscript of the works of Hafiz in the Chetham Library at Manchester, and other illustrations*, Oriental Press, London, 1800.
- Samuel ROUSSEAU (ed.), *The Flowers of Persian Literature, containing extracts from the most celebrated authors, in prose and verse; with a translation into English, being intended as a companion to Sir William Jones's Persian Grammar to which is prefixed an essay on the language and literature of Persia*, Samuel Rousseau, London, 1805.
- FÁBIÁN Gábor, *Hafiz Persa Költő' Divánjából Gházelák 's Töredékek*, Petrózai Trattner Mátyás, Pest, 1824.

Az értekezés tárgyköréhez kapcsolódó publikációk:

2013. *Saʿdi korai hazai recepciója. Fordítások magyar folyóiratokban a 18. század végén és a 19. század elején*, Irodalomtörténet – megjelenés alatt
2012. *Sir William Jones Hafez-fordításai = A szótól a szövegig*. Modern Filológiai Társaság, ELTE, BTK, Gólyavár, 2011. június 22.-én elhangzott előadásának írásbeli változata, in *A szótól a szövegig*, szerk. Bárdosi Vilmos, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 137, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. pp. 237–245.
ISBN 978 615 5219 07 8
2011. *Jellemábrázolás és jellemfestés a Šáhnâme Bižan és Maniže című történetében = A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának lektorált online folyóirata*
<http://www.filologia.hu/tanulmanyok/jellemabrazolas-es-jellemfestes-a-%C5%A1%C3%A2hn%C3%A2me-bi%C5%BEan-es-mani%C5%BEe-cimu-torteneteben.html>
ISSN 2062 7858
2008. *Gyöngyök fűzése a penna gyémánt hegyével vagy Hanno homályos pun beszéde? Csokonai Vitéz Mihály ismeretei az arab–perzsa verselésről = Prima Manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, Ráció Kiadó, Budapest, 2008. pp. 82–99.
ISBN 978 963 9605 46 6
2006. *A' Háfizi dalok = A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből* (szerk. Hász-Fehér Katalin), Tiszatáj Könyvek, 2006. pp. 83–111.
ISBN 978 963 8496 591